

Lektio: Fiktioita hulluudesta –
Särkyneet mielet ja maailmat
modernistisessa suomalaisessa
kirjallisuudessa

—

Anna Ovaska

Anna Ovaskan väitöskirja *Fictions of Madness: Shattering Minds and Worlds in Modernist Finnish Literature* ("Fiktioita hulluudesta: Särkyneet mielet ja maailmat modernistisessä suomalaisessa kirjallisuudessa") tarkastettiin 28.2.2020 Helsingin yliopiston humanistisessa tiedekunnassa yhteistyössä Justus Liebigin yliopiston (Giessen) kanssa.

—

Minun päätäni särkee. Lamppu häiritsee minua. *Kaikki häiritsee minua*, omat vaatteenikin, *valo ei saisi olla*, ei tuolia, ei pöytä. *Lyökö lampun rikki, purenko käsiäni?* Jumalani, Jumalani, tulenko hulluksi? Kaikki on sekaisin, en voi järjestää tapahtumia mielessäni. [-] Minä olen kenties tulossa hulluksi. Minun on tämä asia selvitettävä. (Hämäläinen 2001, 9–10; kurssiivit lisätty.)

Näin aloittaa kertoja tarinansa Helvi Hämäläisen romaanissa *Kaunis sielu* (1928, julk. 2001). Hänen ruumiilliset kokemuksensa, suhteensa ympäröivään maailman ja ajatuksensa ovat muuttumassa oudoiksi ja ne ahdistavat häntä. Lopulta hän pelkää tulewansa hulluksi. Kokemusten kertomisen ja jakamisen tarkoituksena on selvittää, mitä hänelle on tapahtumassa.

Kuten kertomuksentutkija H. Porter Abbott (2018, 18) huomauttaa, "hulluus" on leima, jota käytetään usein, kun ihmisen käyttäytyminen ja kokemukset vaikuttavat käsittämättömiltä. Meillä on vahva tarve nimetä ja luokitella tuntematonta. Oudot ja ahdistavat kokemukset ovat yksi esimerkki ilmiöistä, joita yritetään kontrolloida antamalla niille leima kuten "hulluus" tai psykiatrisen diagnoosi kuten "skitsofrenia" tai "dissosiaatio". Diagnostiset nimet ja luokitukset toisin sanoen luovat merkitystä sille, mikä tuntuu merkityksettömältä. Samaa tapaan toimivat myös monet mielen särkymistä kuvaavat kertomukset.

Siinä missä luokittelut pyrkivät kohti yleistä, kertomukset kuitenkin keskittyvät tyypillisesti yksityiseen. Monet kirjailijat ovat kohdistaneet huomionsa nimenomaan ensimmäisen persoonan kokemuksiin: siihen, miltä oudot ja ahdistavat kokemukset *tuntuvat* yksilön ruumiissa ja suhteessa maailmaan ("kaikki häiritsee minua"; "valo ei saisi olla"; "lyökö lampun rikki, purenko käsiäni"). Erityisesti modernistiset tekstit painottavat subjektiivista näkökulmaa ja tutkivat tietoisuuden, minuuden ja kielen reuna-alueita: modernistinen kirjallisuus on täynnä voimakkaita kuvauksia ahdistuksesta ja hajoisesta, yhteyden kadottamisesta tai rajojen hälvenemisestä, painajaisista, harhoista ja hallusinaatioista (ks. esim. Sass 1994). Tutkimuksessani *Fictions of Madness: Shattering Minds and Worlds in Modernist Finnish Literature* ("Fiktioita hulluudesta: Särkyneet mielet ja maailmat modernistisessä suomalaisessa kirjallisuudessa") käsitellyt teokset tarjoavat suomalaisen näkökulman modernistisiin ja jälkimodernistisiin mielen särkymisen kuvauksiin.

Tarkastelen tutkimuksessa, miten valikoima suomalaisia modernistisia tekstejä käsittelee muutoksia yksilön perustavassa minuuden kokemuksessa, minän ja toisten välisissä suhteissa ja ruumiillisessa läsnäolossa maailmassa. Analyysien kohteina on neljä ensimmäisen persoonan näkökulmasta kerrottua teosta: Helvi Hämäläisen varhainen romaani *Kaunis sielu* vuodelta 1928, joka julkaistiin vasta 2001, Jorma Korpelan pääteos *Tohtori Finckelman* (1952), Timo K. Mukan pienoisoromaani *Tabu* (1965) ja Maria Vaaran omaelämäkerrallinen romaani *Likaiset legendat* (1974). Keskityn erityisesti minäkerrontaan ja sen tapoihin tuottaa kokemuksia ja välittää niitä lukijoille sekä kulttuuriseen työhön, jota mielen järkkymisen kaunokirjalliset kuvaukset tekevät. Kysyn, millä kerronnallisilla keinoilla fiktiiviset kertomukset rakentavat särkyneitä mieliä ja kokemusmaailmoja? Miten lukijoita kutsutaan kohtaamaan teksteissä muodostuvia maailmoja ja kokemuksia? Millaisia eettisiä kysymyksiä ja valta-asetelmia mielen sairauden kertomiseen ja sairauskokemusten lukemiseen sisältyy? Ja miten fiktiiviset tekstit tuottavat tietoa ja ymmärrystä kivun ja kärsimyksen kokemuksista?

Tutkimukseni tuo kertomuksetutkimuksen ja sen tarjoamat teoriat fiktiivisistä mielistä keskusteluun erityisesti fenomenologian, ruumiillisen kognition teorioiden ja feministisen teorian kanssa.¹ Kertomusten tavoin fenomenologinen psykopatologia on tutkinut hajoamisen ja ahdistuksen kokemuksia ja kartoittanut niiden keskeisiä piirteitä: esimerkiksi kokemusta oman minuuden menettämisestä, yhteyden kadottamista toisiin ihmisiin ja rajojen hämärtymistä minän ja maailman välillä. Sekä narratologiaa että fenomenologiaa on kuitenkin monesti kritisoitu universalisoivasta näkökulmasta kertomusten ja kokemusten rakenteisiin: ne eivät kiinnitä riittävästi huomiota siihen, että niin kertomukset kuin myös kokemukset ovat aina aikaan ja paikkaan sidottuja. Feministinen näkökulma auttaakin hahmottamaan, miten kertomukset välittävät paitsi yksilöllisiä kokemuksia, myös sosiaalisia ja poliittisia rakenteita: kokemukset ovat aina sidoksissa kulttuuriseen ja materiaaliseen tilanteeseen, ja myös modernistisissa teoksissa mielen särkymisen kuvaus kytkeytyy sukupuoleen, seksuaalisuuteen ja sosiaaliseen asemaan.

Kirjallisuus, diagnoosit ja niiden haastaminen

Yksi lähtökohdistani lukiessani ja analysoidessani tutkimuksen kohdeteoksia oli välttää niissä kuvattujen kokemusten pelkistämistä diagnostisiin tai psykiatriisiin kategorioihin. Tosielämässä diagnooseja tarvitaan, jotta psyykkisen kivun kanssa elävät saisivat oikeanlaista hoitoa ja myös monista käytännön syistä, esimerkiksi sosiaaliturvaan liittyvän byrokratian takia. Diagnooseista voi olla myös apua omien kokemusten ymmärtämiseksi ja reflektoimiseksi. Samalla diagnoosit aiheuttavat tieteenfilosofi Ian Hackingin (1999) kuvaamia silmukkavaikutuksia: diagnoosi vaikuttaa siihen, miten yksilö näkee itsensä, miten hän käyttäytyy ja jopa mitä hän tuntee. Monet diagnoosit kantavat negatiivisia merkityksiä – stigmaa – ja ne voivat pahimmillaan muuttua eräänlai-

siksi itseään toteuttaviksi ennustuksiksi. Diagnoosista voi tulla osa kielteistä ja tuhoavaa identiteettiä, joka kaventaa yksilön toimintamahdollisuuksia. Näin diagnoosit toimivat samaan tapaan kuin normatiiviset, ahdistavat kulttuuriset kertomukset, jotka muovaavat ja rajaavat yksilön elämää.

Toinen syy vältellä diagnostisia leimoja liittyy itse tutkimuskohteisiin eli kaunokirjallisiin teoksiin. Tutkimuskohteeni ovat keinotekoisia rakennelmia: henkilöhahmot ja niiden mielet ovat fiktiivisiä konstruktioita ja hahmot heräävät henkiin kunkin lukijan yksityisessä kokemuksessa. Tehtäväni kirjallisuuden-tutkijana olikin tarkastella tekstien ja niiden luomien hahmojen rakentumista kerronnassa ja vaikutuksia lukijoihin, ei ”diagnosoida” niitä.

Samalla tekstit kuitenkin monesti kutsuvat diagnosoimaan. Esimerkiksi Hämäläisen *Kauniin sielun* kertoja etsii jatkuvasti syitä ”hulluudeksi” nimeämilleen kokemuksille ja kutsuu lukijat pohtimaan niitä hänen kanssaan. Eräs reflektion kohde on kertojan samaan sukupuoleen kohdistuva, ahtaita sosiaalisia normeja rikkova halu, joka aiheuttaa hänelle häpeää ja syyllisyyttä. Korpelan *Tohtori Finckelman* taas on kertomus psykiatrista, joka on toipumassa hermoromahduksesta ja ryhtyy kirjoittamaan elämänsä tarinaa. Vähitellen lukijoille tarjoutuu tulkinta, jonka mukaan kertoja kärsii dissosiaatiosta: hän on jakautunut kahtia, tavalliseksi ihmiseksi ja pahaksi ”Tohtori Finckelmaniksi”, joka on lakien ja moraalien yläpuolella. Mukan *Tabun* kertoja, Milka, puolestaan kuvaa, miten ihmiset hänen ympärillään ”menettävät järkensä” ja miten hän itse kärsii. Toisin kuin muut tutkimuksessa käsitellyt teokset, *Tabu* ei rakenna yhteyksiä aikansa lääketieteellisiin tai psykiatrisiin keskusteluihin. Sen sijaan se hyödyntää erilaisia kulttuurisia hulluuden ja mielen järkkymisen kuvia ja metaforia esittäessään Milkan ja Milkan äidin särkymisen kokemuksia. Analyysissäni kuitenkin osoitan, että teosta voidaan lukea tarkkana kokemuksellisenä kuvauksena seksuaalisesta hyväksikäytöstä ja traumasta. Tutkimuksen lopuksi siirryn fiktiivisistä mielen särkymisen kuvauksista autofiktioon ja tarkastelen Vaaran *Likaisia legendoja*, joka on ensimmäinen laaja omakohtainen kuvaus psykoosista suomalaisessa kirjallisuudessa. Teoksen lähtökohdana on diagnostinen kategoria ”skitsofrenia pseudoneurotica (*borderline case*)”. Sairauden neurobiologisia syitä korostavasta diagnoosista huolimatta Vaaran teoksessa kuitenkin paljastuu ennen kaikkea, miten mielen särkymisen kokemukset ovat sidoksissa ahtaisiin kulttuurisiin ja uskonnollisiin kertomuksiin sukupuolesta ja seksuaalisuudesta.

Romaanit siis kehystävät itsensä kuvauksiksi mielen särkymisestä ja tarjoavat osin diagnostisia kategorioita tulkinnan lähtökohdiksi. Samalla ne kuitenkin myös haastavat diagnooseja ja ennen kaikkea yrityksiä vetää rajoja mielen sairauden ja terveyden tai ”epänormaalin” ja ”normaalin” välille. Vaikka kertomukset usein hyödyntävät lukijoiden taipumusta heijastaa mielentiloja ja kokemuksia toisille ihmisille, ne myös taistelevat inhimillistä luokittelun ja nimeämisen tarvetta vastaan. Teokset ohjaavat lukijoita kiinnittämään huomiota yhtäältä kokemusten piirteisiin ja toisaalta siihen, miten ne on rakennettu kerronnassa. Tutkimuksen keskeinen havainto onkin, että teokset luovat yhtä

aikaa *toden tuntua* ja *metafiktiivisyyttä*: ne kutsuvat samanaikaisesti kokemaan ja refleктоimaan. Lukijoita pyydetään yhtäältä reagoimaan teksteihin ruumiillisesti ja tunteellisesti mutta toisaalta myös pohtimaan, miten ymmärrämme mielen sairautta ja särkymisen kokemuksia ja miten fiktio voi haastaa tapojamme havaita ja jopa muuttaa sitä, miten koemme itsemme. Myös fiktiiviset kertomukset luovat silmukkavaikutuksia.

Tutkimuksessa tarkastellut teokset hyödyntävät minäkerrontaa monin eri tavoin: ne kutsuvat lukijoita vuoroin lähelle ja vuoroin työntävät kauemmas. Romaanit tarjoavat monia erilaisia tulkintamahdollisuuksia ja ohjaavat havaitsemaan, miten yksilön näkökulma muovaa todellisuutta. Monimerkityksisyys ja monikerroksisuus yhtäältä kutsuvat ja toisaalta muovaavat lukijoiden ruumiillisia kokemuksia, tunteita ja ajattelua, ymmärrystä kaunokirjallisuudesta sekä henkilökohtaista, kulttuurista ja tieteellistä tietoa mielen sairaudesta ja sen kokemuksista. Romaaneissa toisinnetaan erilaisia historiallisia näkemyksiä mielen sairaudesta: ne kierrättävät kulttuurisia kertomuksia ja metaforia, jotka on liitetty mielen sairauteen ja ”hulluuteen”; ne luovat viittauksia lääketieteellisiin, psykoanalyttisiin ja psykiatrisiin diskursseihin; ja ne hyödyntävät arkipsykologisia ja -psykiatrisia käsityksiä terveydestä ja sairaudesta. Yksi merkittävimmistä teosten piirteistä on kuitenkin niiden tapa hahmottaa mielen särkymisen kokemuksia tavalla, joka rikkoo ajatusta mielen sairauksista yksilön sisäisinä, psyykkisinä ongelmina.

Mielen sairaus ruumiillisena ja maailmallisena

Nykyisissä fenomenologisissa ja mielen ruumiillisuutta korostavissa teorioissa mielen sairautta ei myöskään hahmoteta häiriönä, joka olisi ihmisen ”sisällä”. Samaten feministiset teoreetikot ovat pitkään korostaneet yksilöllisten kärsimyksen ja kivun kokemusten kietoutumista ympäristöön. Mielen sairaus ja särkymisen kokemukset ovat usein sidoksissa traumaattisiin tapahtumiin ja sortaviin sosiaalisiin rakenteisiin: niitä luonnehtii toimintamahdollisuuksien kaventuminen ja mahdollisuus elää maailmassa.

Niin ikään modernistista kirjallisuutta on käsitteellistetty viime vuosina uudesta, entistä ruumiillisemmasta ja sosiaalisemmasta näkökulmasta. Perinteisesti modernistinen kirjallisuus on ymmärretty ilmiönä, joka keskittyy ihmismielen ”sisäpuoleen”; modernististen kirjailijoiden on sanottu kääntyvän ”sisään päin”, pois jaetusta maailmasta ja ruumiillisista ja sosiaalisista kysymyksistä. Kognitiiviset narratologit kuten David Herman (2011) ovat kuitenkin painottaneet, että ennemmin kuin mielen ”sisäisyyttä”, modernistiset tekstit tarkastelevat *kokemusmaailmoja*.

Fictions of Madness osallistuu näihin keskusteluihin osoittamalla, miten suomalaiset modernistiset romaanit esittävät mielen järkkymistä ja särkymistä ruumiillisina kokemuksina, jotka ovat kietoutuneet ympäröivään maailmaan

ja kulttuuriin. Fenomenologia, ruumiillisen mielen teoriat ja feministinen kriittikki tarjoavat työkaluja ja käsitteitä, joiden avulla on mahdollista tarkastella, miten ruumis ja mieli tai biologinen ja kulttuurinen ovat teosten kuvauksissa jatkuvassa vuorovaikutuksessa ja miten minuus muotoutuu materiaalien ja sosiaalisten olosuhteiden voimasta. Tämä näkyy esimerkiksi Hämäläisen tavassa kiinnittää kertojan mielen järkkyminen tämän ruumiillisiin kokemuksiin, sukupuoleen ja seksuaalisuuteen. Mielen särkymisen kokemuksia ei toisin sanoen esitetä käsittelemässäni modernistisissa teoksissa irrallaan ruumiista, toisista ihmisistä ja maailmasta. Sen sijaan ne ovat *ruumiillisia* ja *relaationaalisia*: ne rakentuvat suhteessa toisiin ja maailmaan, ja ne ovat sidoksissa kulttuurisiin normeihin ja tarinoihin, jotka muovaavat identiteettiä, sukupuolta ja seksuaalisuutta.

Särkyneiden mielten lukemisesta

Mielen ruumiillisuuden ja relaationaalisuuden painottamisella on seurauksia myös sille, miten mielen särkymistä kuvaavien teosten lukemista on syytä hahmottaa. Sen sijaan, että lukija ymmärrettäisiin ruumiittomana olentona, pohdin läpi tutkimuksen niitä tapoja, joilla tekstit hyödyntävät lukijoiden ruumiillisia, affektiivisia ja kognitiivisia reaktioita. Tarkastellut romaanit luovat ahdistavia kokemusmaailmoja ja kutsuvat lukijansa liikkumaan niiden sisällä. Samalla kuitenkin tämä uppoutumisen kokemus – tuntu läsnäolosta fiktiivisessä maailmassa – sisältää aina ymmärryksen teoksen fiktiivisyydestä ja esteettisyydestä. Kuten monet kirjallisuudentutkijat ovat korostaneet, lukiessamme lumoudumme paitsi teosten tavoista luoda maailmoja ja hahmoja, myös niiden kielellisistä ja tekstuaalisista elementeistä (ks. esim. Felski 2008, 63). Teokset ohjaavatkin lukijoita uppoutumaan särkyviin maailmoihin ja samalla reflektimaan niitä: niiden esteettisiä piirteitä sekä eettisiä ja poliittisia merkityksiä. Tuntu esteettisyydestä, keinotekoisuus, ruumiillinen kokemuksellisuus ja affektiivisuus ovat näin toisiinsa kietoutuneita myös lukijoiden kokemuksissa.

Särkyviin maailmoihin uppoutumisen lisäksi tutkimuksessa käsitellyt teokset kutsuvat lukijoita kohtaamaan toisten (kuvitteellisten) ihmisten kokemuksia, tunteita, havaintoja ja muistoja. Erityisesti fenomenologinen ymmärrys empatiasta osoittautuu tutkimuksessa hyödylliseksi tavaksi kuvata teosten luomia kohtaamisia minän ja toisen välillä: fenomenologien mukaan empatiassa kyse ei ole niinkään toisen yksilön kokemuksen simuloinnista tai jakamisesta kuin pikemminkin toisen tunnistamisesta toisena elävänä ihmisenä, toimijana, jolla on tunteita ja ajatuksia (ks. Gallagher & Zahavi 2012; Ratcliffe 2017). Traumahistorioitsija Dominic LaCapra (1999) käyttääkin käsitettä ”empaattinen järkkyminen” kuvatakseen toisten ihmisten kokemusten tunnistamista, johon sisältyy ymmärrys niiden erilaisuudesta ja mahdottomuudesta omia niitä. Mielen särkymistä kuvaavissa teoksissa lukijoita pyydetään usein reflektoi-

maan kivuliaita, ahdistavia ja outoja kokemuksia niin, että eettinen, arvostava etäisyys minän ja toisen välillä säilyy. Teokset korostavat omia tekniikoitaan ja ohjaavat lukijat refleктоimaan niiden rakentumista samalla, kun ne kutsuvat lukijansa reagoimaan ruumiillisesti. Ne kutsuvat näin empatiaa, jossa toisen kokemuksia ei omita. Ne luovat uppoutumisen kokemuksen, jossa lukija asuttaa kahta maailmaa yhtä aikaa: fiktiivistä ja omaansa.

Kuten edellä tuli ilmi, on tärkeää kiinnittää huomiota siihen, miten tekstit hyödyntävät ja haastavat käsityksiä mielestä ja mielen sairaudesta. Samaten on tärkeää kiinnittää huomiota lukijoiden kokemuksiin ja kertomusten tapoihin kutsua niitä. Miten luemme – miten diagnosoimme – toisten kokemuksia? Millaisten tulkintakehysten lävitse lähestymme tekstejä ja niiden kuvaamia fiktiivisiä mieliä? Millaisten kehysten lävitse lähestymme todellisia toisia mieliä? Entä miten tapamme nähdä, lukea ja tulkita ovat sosiaalisesti ja poliittisesti muotoutuneita? Pysin läpi analyysien jäljittämään omia tulkinnan kehyksiäni, mutta käännyin myös muiden lukijoiden ja kriitikoiden puoleen ja havainnoin heidän lukukokemuksiaan ja tulkintojaan. On esimerkiksi helpompaa lukea Mukan *Tabua* feministisestä perspektiivistä – tarinana traumasta ja seksuaalisesta hyväksikäytöstä – nykypäivänä kuin silloin, kun teos julkaistiin. Lukijat ja heidän tulkintakehyksensä muuttuvat ajan myötä; se, mikä ei ollut näkyvässä tekstissä aiemmin tulee näkyväksi. Kun opimme havaitsemaan yhä tarkemmin tekstien välittämiä esteettisiä ja poliittisia rakenteita sekä rakenteita, joita lukijoina heijastamme teksteihin, meistä tulee yhä taitavampia lukijoita.

Särkyneitä mieliä kuvaavat teokset muistuttavatkin, että lukeminen on taitoa vaativaa toimintaa: se on vuorovaikutusta tekstin ja sen kuvaaman maailman kanssa (ks. myös Rosenblatt 1995). Se vaatii paitsi lukijan ruumiillisia kokemuksia ja tunteellisia ja tiedollisia reaktioita, myös ymmärrystä kerronnallisista, sosiaalisista ja poliittisista rakenteista ja tämän ymmärryksen kehittämistä. ”Hulluudesta” kertovat kaunokirjalliset teokset ohjaavat lukijoitaan pohtimaan tapoja, joilla luemme ja tulkitsemme: Miten lähestyä poikkeuksellisia ja järkyttäviä kokemuksia patologisoimatta ja stigmatisoimatta niitä? Entä miten kunnioittaa toisen yksilön kokemusta ja luoda avoimuutta erilaisuutta kohtaan?

Viitteet

1 Analyysit hyödyntävät erityisesti retorisen ja kognitiivisen narratologian piirissä tehtyä tutkimusta tekstin ja lukijan välisestä vuorovaikutuksesta (esim. Phelan 2005; Keen 2007; Herman 2011; Caracciolo 2014; ks. myös Rosenblatt 1995) sekä tutkimusta fiktiivisistä mielistä ja tietoisuuden kuvauksesta (esim. Cohn 1978; Palmer 2004;

Mäkelä 2013; Bernaerts & Richardson 2018). Fenomenologiasta ja ruumiillisen kognition teorioista, ks. esim. Varela, Thompson & Rosch 1991; Gallagher & Zahavi 2008; Colombetti 2013 & 2014; Ratcliffe 2017. Feministisestä fenomenologiasta, ks. erityisesti Ahmed 2004; 2006.

Aineisto

- Hämäläinen, Helvi 2001. *Kaunisielu*. Helsinki: WSOY.
- Korpela, Jorma 1996. *Tohtori Finckelman* (1952). Porvoo: WSOY.
- Mukka, Timo K. 1965. *Tabu*. Jyväskylä: Gummerus.
- Vaara, Maria 1974. *Likaiset legendat*. Jyväskylä: Gummerus.

Kirjallisuus

- Abbott, H. Porter 2018. What Does It Mean to Be Mad? Diagnosis, Narrative, Science, and the DSM. Teoksessa *The Edinburgh Companion to Contemporary Narrative Theories*. Eds Robyn Warhol & Zara Dinnen. Edinburgh: Edinburgh University Press, 17–29.
- Ahmed, Sara 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. New York: Routledge.
- Ahmed, Sara 2006. *Queer Phenomenology*. Durham, NC: Duke University Press.
- Bernaerts, Lars & Brian Richardson 2018. Fictional Minds: Coming to Terms with the Unnatural. *Poetics Today* 39(3), 523–42.
- Caracciolo, Marco 2014. *The Experientiality of Narrative: An Enactivist Approach*. Berlin/New York: Walter de Gruyter.
- Cohn, Dorrit 1978. *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Colombetti, Giovanna 2013. Psychopathology and the Enactive Mind. Teoksessa *The Oxford Handbook of Philosophy and Psychiatry*. Eds K. W. M. Fulford, Martin Davies, Richard Gipps, George Graham, John Sadler, Giovanni Stanghellini & Tim Thornton. Oxford: Oxford University Press, 1083–102.
- Colombetti, Giovanna 2014. *The Feeling Body: Affective Science Meets the Enactive Mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Felski, Rita 2008. *The Uses of Literature*. Malden, MA: Blackwell.
- Gallagher, Shaun & Dan Zahavi 2012 (2008). *The Phenomenological Mind*. 2nd ed. London & New York: Routledge.
- Hacking, Ian 1999. *The Social Construction of What?* Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Herman, David 2011. Re-minding Modernism. Teoksessa *Emergence of Mind: Representations of Consciousness in Narrative Discourse in English*. Ed. David Herman. Lincoln: University of Nebraska Press, 243–22.
- Keen, Suzanne 2007. *Empathy and the Novel*. Oxford: Oxford University Press.
- LaCapra, Dominic 1999. Trauma, Absence, Loss. *Critical Inquiry* 25(4), 696–727.
- Mäkelä, Maria 2013. Cycles of Narrative Necessity: Suspect Tellers and the Textuality of Fictional Minds. Teoksessa *Stories and Minds. Cognitive Approaches to Literary Narrative*. Eds Lars Bernaerts, Dirk De Geest, Luc Herman & Bart Vervaeck. Lincoln: University of Nebraska Press, 129–51.
- Palmer, Alan 2004. *Fictional Minds*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- Phelan, James 2005. *Living to Tell about It: A Rhetoric and Ethics of Character Narration*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Ratcliffe, Matthew 2017. *Real Hallucinations: Psychiatric Illness, Intentionality, and the Interpersonal World*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Rosenblatt, Louise M. 1995 (1938). *Literature as Exploration*. 5th ed. New York: Modern Language Association.
- Sass, Louis A. 1994 (1992). *Madness and Modernism: Insanity in the Light of Modern Art, Literature and Thought*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Varela, Francisco, Evan Thompson & Eleanor Rosch 1991. *The Embodied Mind*. Cambridge, MA: MIT Press.